

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)

Moraal, E.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Moraal, E. M. (2013). *'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk zeven: ‘Onze gedachten zullen (...) vaak vertoeven bij dit met tranen gedrenkte stukje grond’: de bevrijding van Westerbork

7.1. DE BEVRIJDING ALS JANUSHOOFD

‘Ik zie Frau Hassel nog op de treeplank van Gemmekers Mercedes zitten met een borstbeeld van Hitler in haar armen,’ herinnert Werner Löwenhardt zich de dag voor de bevrijding van het kamp.¹⁸⁷³ Al wekenlang waren de Duitsers hun vertrek uit het kamp aan het voorbereiden. Hans Bial beschrijft in zijn dagboek zijn ongeloof hierover. Zijn vader vertelde hem van de officiële mededeling van Schlesinger dat het kamp onder geen enkele omstandigheid zou worden geëvacueerd. ‘Damit wäre also die grosse Entscheidung gefallen und man müsste vor Freude in die Luft springen. Ich wage aber noch nicht, das zu tun, denn das Misstrauen sitzt so tief, dass ich mir nicht vorstellen kann, dass die Brüder uns so sang- und klanglos der Freiheit überlassen.’¹⁸⁷⁴ Even verderop beschrijft Bial hoe een jongen in Beilen de S.D. zag vertrekken en vanuit het kamp zelf hoorde men schieten, terwijl de horizon in het zuiden brandde. Het was 8 april 1945.¹⁸⁷⁵

Op 2 september 1944 had commandant Gemmeker de dan 4000 kampingezetenen toegesproken. Westerbork werd alsnog geliquideerd; een zware klap voor de geïnterneerden die de progressie van de geallieerden in de zomer op de voet hadden gevolgd. Alleen een kleine groep van zeshonderd mensen mocht blijven ‘voor noodzakelijke werkzaamheden.’¹⁸⁷⁶ Deze mensen werden op 5 september – Dolle Dinsdag – meteen voor enkele weken overspoeld door vluchtende NSB’ers uit het bevrijde zuiden van het land.¹⁸⁷⁷ In de maanden die volgden bleef de angst voor deportatie altijd aanwezig. Het kleine clubje overgeblevenen groeide door de komst van opgepakte onderduikers aan tot iets meer dan 900. Hans Ottenstein schrijft in zijn net naoorlogse verslag hoe een buurttreintje dat Gemmeker voor goederenvervoer naar het kamp haalde, ‘een bron van schrik voor de kampbewoners’ was. ‘Zeker zouden wij met ons allen op het laatste ogenblik met deze miniatuurtrein nog over de nabije Duitse grens gebracht worden, niettegenstaande de spoorwegstaking.’¹⁸⁷⁸

¹⁸⁷³ Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen*, 101.

¹⁸⁷⁴ Bial, dagboek aantekening van 7 april 1945, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553.

¹⁸⁷⁵ Bial, dagboek aantekening van 8 april 1945, HCKW, DO 340, inv.nr. 4553.

¹⁸⁷⁶ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 304.

¹⁸⁷⁷ *Ibid.*, 305.

¹⁸⁷⁸ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 61.

Op 11 april 1945 zagen de kampingezetenen Gemmeker en zijn Sipo-officieren eindelijk uit het kamp verdwijnen. De commandant had het gezag overgedragen aan de eerste *Dienstleiter* Schlesinger, die het op zijn beurt weer overdroeg aan de enige overgebleven Nederlandse niet-joodse ambtenaar in het kamp, Van As, hoofd van het distributiekantoor en actief in het verzet. Het kamp maakte nu deel uit van het frontgebied en de bewoners stonden – officieel – onder bescherming van het Rode Kruis.¹⁸⁷⁹ Het was tijdens de geruststellende toespraak van Aad van As op 12 april om drie uur 's middags dat Ottenstein door een telefoniste werd weggeroepen. 'Een minuut later holde ik terug de zaal in en onderbrak de redevoering: "Mijnheer van As, er is telefoon van onze jongens op de boerderij: de eerste Tommy's zijn er!"'¹⁸⁸⁰ Iedereen stormde daarop naar buiten en rende de tanks tegemoet. De Tommies bleken Canadezen te zijn, de A-compagnie van het South Saskatchewan Regiment, maar dat maakte weinig verschil.¹⁸⁸¹

'En toen waren daar ineens de Canadezen,' herinnert Sam Stern zich. 'Ik zie de tanks nóg komen uit de richting van het Oranjekanaal. Ik was bovenop het dak van de garage geklommen om goed te kunnen zien wat er gebeurde. Daar stond ik te janken als een klein kind en voelde me op dat moment echt bevrijd. Dat is niet te verwoorden, dat gevoel. Te zijn BEVRIJD!''¹⁸⁸² 'Toen heb ik voor de tweede keer in mijn leven mannen (o.a. pappa) zien huilen: de eerste keer toen de Duitsers over de Berlagebrug Amsterdam binnenkwamen en nu de tweede keer,' schrijft Inge Gassmann-Baumann in haar memoires.¹⁸⁸³ De vier maanden die Ed van Thijn in 1945 in Westerbork doorbracht, zijn 'goeddeels vervaagd', maar de bevrijding staat hem nog 'scherp voor de geest.' 'De tanks, al snel beladen met opgetogen kampbewoners. De blinde euforie. De Canadezen zelf, glimmend van trots en zichtbaar blij met het enthousiaste onthaal.' En, belangrijk, voor een kind: 'De plakken chocola die ze meebrachten. De blikken peanuts.'¹⁸⁸⁴

¹⁸⁷⁹ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 364-365, Ottenstein, 'Lager Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 510, 62-63.

¹⁸⁸⁰ Ottenstein, 'Lager Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 510, 63. Vergelijk Van As, *In het hol van de leeuw*, 96, en Aad van As, 'De bevrijding', NIOD, 250i, inv.nr. 495, 4, en 'Verslag van den Heer A. van As Jr.', onderwerp Westerbork, 6 november 1946, NIOD, 250i, inv.nr. 496, 18.

¹⁸⁸¹ Van As, *In het hol van de leeuw*, 96, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 364-365, Ottenstein, 'Lager Westerbork', NIOD, 250i, inv.nr. 510, 62-63. Enkele leden van het regiment hebben later hun herinneringen aan de bevrijding op papier gezet. 'The liberation of Kamp Westerbork by the South Saskatchewan Regiment of Canada', HCKW, DO 632.

¹⁸⁸² Stern, *Ziekenbroeder in kamp Westerbork*, 39.

¹⁸⁸³ Gassmann-Baumann, 'Memoires', HCKW, RA 767, 19.

¹⁸⁸⁴ Van Thijn, *Achttien adressen*, 71.

Westerbork was bevrijd. Dit betekende niet dat haar ingezetenen meteen vrij waren om te gaan en staan waar zij wilden. Allereerst was de oorlog nog niet afgelopen, en ten tweede werd van een ieder de (politieke) betrouwbaarheid onderzocht door het nieuwe militaire gezag, eerst Canadees later Nederlands, dat het kamp overnam.¹⁸⁸⁵ De al snel binnenkomende NSB'ers – Westerbork werd een interneringskamp voor oorlogsmisdadigers – die op hun beurt door de overgebleven kampingezetenen werden geregistreerd en bewaakt, zorgden daarnaast voor begrijpelijke spanningen.¹⁸⁸⁶ Het zou tot na de zomer duren voordat de laatste kampingezetene het kamp mocht verlaten.¹⁸⁸⁷

Sally Meijer, die het geluk had pas na de laatste transporten in Westerbork als opgepakte onderduiker te worden geïnterneerd, begon vijf dagen na de bevrijding aan zijn verslag over de oorlog. 'Nu het feit onzer wonderbaarlijke bevrijding uit de handen onzer vijanden weer enige dagen achter ons ligt en de gemoedsrust teruggekeerd [is EM] kan ik er toe komen een beschrijving te geven van de gebeurtenissen der laatste maanden.'¹⁸⁸⁸ De bewogen maanden beschreef hij in detail, net als zijn arrestatie, het verblijf in de gevangenis, de tocht naar Westerbork en het leven daar, met de bevrijding als slotnummer.

We zouden kunnen zeggen dat de bevrijding voor Meijer en ook voor andere overlevenden een janushoofd heeft. Enerzijds in temporele zin: het was een moment waarop overlevenden zowel terugblikten als vooruitkeken. Meijer keek terug op wat hem en zijn directe familie was overkomen, en hij keek vooruit naar wat komen ging. Hij wist niet wanneer zij het kamp zouden mogen verlaten 'om de volledige vrijheid te kunnen smaken, waarnaar wij vijf lange jaren hebben gehunkerd,' 'om met onze gezinnen een nieuwe en betere toekomst op te bouwen.'¹⁸⁸⁹ Maar het optimisme van Meijer was – nog – groot. 'Onze gedachten,' schrijft hij, 'zullen dan vaak vertoeven bij dit met tranen gedrenkte stukje grond,

¹⁸⁸⁵ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 366-367. Verschillende kampingezetenen verlieten het kamp toch op eigen houtje. Werner Löwenhardt beschrijft in zijn memoires hoe bevrijd zijn 'geen pretje' was. Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen*, 101-103. Herman Schliesser beschrijft hoe 30 (Duitse) Joden met goede functies in het kamp eruit werden gehaald en ondervraagd in Utrecht. Schliesser, 'Fuenf Jahre Westerbork', HCKW, RA 1103, 8.

¹⁸⁸⁶ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 367. In verschillende egodocumenten wordt over deze periode geschreven. Schliesser, 'Fuenf Jahre Westerbork', HCKW, RA 1103, 8, Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star*, 75-77, Gassmann-Baumann, 'Memoires', HCKW, RA 767, 20.

¹⁸⁸⁷ Presser, *Ondergang, tweede helft*, 368-369.

¹⁸⁸⁸ Meijer, 'Kamp Westerbork, 17 april 1945', HCKW, RA 1693, 1.

¹⁸⁸⁹ *Ibid.*, 9.

(...) waar vele tienduizenden dagelijks in angstige spanning hebben verkeerd tot ook voor hen het tragische ogenblik was aangebroken om de reis naar het Oosten te moeten aanvaarden, vanwaar, naar wij vurig hopen velen mogen terugkeren.¹⁸⁹⁰

Anderzijds heeft de bevrijding ook in overdrachtelijke zin een janushoofd. Zij leek de belofte in te houden dat men de oorlog achter zich kon laten, maar voor de meeste overlevenden gold dat zij er nooit helemaal van bevrijd raakten. Want na de bevrijding zou de nasleep beginnen. Dat de oorlog, en daarmee wat men in Westerbork had meegemaakt, echt voorbij zou zijn, bleek voor de meesten een bittere illusie.

7.2. CONCLUSIES

In deze studie staat de beleving van en de herinnering aan het leven in doorgangs(- en internerings)kamp Westerbork centraal, zoals deze in de oorlog werd beschreven, in brieven, dagboeken en persoonlijke verslagen, en na de oorlog in herinneringen en memoires. Vier perspectieven, die samen een beeld geven van enkele van de belangrijkste aspecten en ontwikkelingen van de beleving en herinnering, zijn in vier hoofdstukken thematisch, niet diachroon, uitgewerkt. In de conclusies stijg ik boven de thema's uit en zet ik kort de belangrijkste ontwikkelingen in beleving en herinnering door de tijd heen uiteen.

7.2.1. *Onmiddellijke strijd om het bestaan*

Voor de meeste van de hier besproken auteurs betekende de komst naar Westerbork de intrede in de wereld van het kamp. Die werd ervaren als een breuk met het leven daarvoor; zij het een breuk in een reeks van breukmomenten – onder meer 10 mei 1940, het ontslag van de ambtenaren, de anti-Joodse maatregelen, de invoering van de Jodenster en ten slotte de deportaties. Men was nog op Nederlandse bodem, maar tegelijkertijd ook niet. Westerbork was een tussenwereld, een gedwongen kampgemeenschap met haar eigen zeden en gewoonten, die toch ook weer verdacht veel op de gewone maatschappij daarbuiten leek. Men begon aan het 'normalen anormalen Kamplebens' in de woorden van Otto Birnbaum met het eigen min of meer gewone leven nog in het achterhoofd. Dit leven probeerde men zo goed als mogelijk te handhaven.¹⁸⁹¹ Wat er precies komen ging, wist niemand. Het enige waarover duidelijkheid bestond, was dat men in Westerbork moest zien te blijven tot de oorlog voorbij was. Zowel het feit dat het voorkampse leven nog zo'n grote rol speelde in Westerbork als dat

¹⁸⁹⁰ Meijer, 'Kamp Westerbork, 17 april 1945', HCKW, RA 1693, 9.

¹⁸⁹¹ Birnbaum, verslag, NIOD, 250i, inv.nr. 497, 2.

men de kennis van wat komen ging ontbeerde, waren van cruciaal belang in de beleving van Westerbork zoals beschreven in contemporaine bronnen.

Het leven vóór Westerbork, de identiteit van vóór Westerbork, was immers wat men kende, wat men had, en waarop men wel moest voortbouwen. Zwart-wit gezegd, mannen probeerden als kostwinner voor hun gezin te zorgen door te proberen een *Sperre* te bemachtigen, vrouwen trachtten van de paar bedden in de barak een ‘thuis’ te maken, terwijl kinderen zo het even kon naar school gingen. Patronen, denkbeelden en verwachtingen van voor het kamp bepaalden in eerste instantie hoe kinderen, mannen en vrouwen het kampleven tegemoet traden. Het adagium bleef ‘zo gewoon mogelijk doorleven’ en Westerbork leek genoeg op de gewone wereld om dat op een bepaalde manier vol te kunnen houden. Maar in de beleving zoals beschreven in brieven en dagboeken, was er tegelijkertijd sprake van desintegratie, een ontmanteling van het gewone leven. Het leven in het kamp bleek toch veelal ongewoon te zijn. Voorheen vaste posities werden omgekeerd (vrouwen moesten gaan werken, mannen moesten gaan zorgen, en kinderen kregen te snel verantwoordelijkheden op hun bord), of in ieder geval aangetast. De levens van mannen en vrouwen leken meer op elkaar dan voor de intrede in het kampleven. In contemporaine bronnen is vooral verwarring hierover zichtbaar. Men trachtte alles zo lang als mogelijk bij het oude te houden. Er waren geregeld momenten waarop mannen en vrouwen beseften dat het oude leven in rap tempo verdween, maar tegelijkertijd was er een voortvarendheid en een hoop om koste wat kost aan het bekende vast te houden. Voor kinderen was Westerbork vooral een gegeven, de plek die nu ‘thuis’ was. Voor iedereen in het kamp gold dat de wereld van ervoor verdwenen was, al maakte het wel een groot verschil waar men zich in de hiërarchie van het kamp bevond.

Met het voorkampse leven kwamen ook de voorkampse zeden en gewoonten, die evenmin zomaar overboord konden worden gegooid. De schok die de andere moraal in het kamp teweegbracht was groot en vooral zichtbaar in de tegenstellingen en spanningen tussen de twee voornaamste groepen, de ‘Duitse’ en ‘Nederlandse’ joden, of prominenten en niet-prominenten. De nieuwe mores van het kamp nam men echter noodgedwongen snel over. Een ieder die langer dan twee dagen in het kamp verbleef, werd immers onvermijdelijk onderdeel van het malafide Duitse systeem waarbij kampingezetenen andere kampingezetenen op transport moesten helpen zetten, of in ieder geval voor lieten gaan. In contemporaine bronnen richtte de beleving zich in eerste instantie op die onmiddellijke strijd: hoe kan ik ervoor zorgen dat ikzelf en mijn directe naasten aan het transport ontkomen? Tegelijkertijd was Westerbork soms lastig in te passen in bestaande ideeën over moraliteit. De transporten

vonden immers plaats in een omgeving waarin haast niet van geweld gebruik werd gemaakt en de daders bleven vooral onzichtbaar, ook in de egodocumenten.

Hoop bleef levend, vooral ook omdat de kennis over het einddoel van het transport ontbrak en deze hoop continu gevoed werd door het bedrieglijk gewone leven in het kamp, en vooral door de (naar uiteindelijk bleek) valse mogelijkheid van uitstel. Deze omstandigheden beïnvloedden ook de beleving van het gedrag van de Duitsers in het kamp. Vooral dagboekauteurs volgden hen op de voet en voorzagen elke actie van een interpretatie. De meer positieve beleving van de ambigue groepen in en om het kamp – de niet-joodse werknemers, de marechaussees en omstanders – is eveneens te verklaren vanuit de onwetendheid over het lot, de hoop die men altijd nog had en het niet kunnen loslaten van het leven van ervoor. Men keek naar deze groepen alsof het hier om medeburgers en Nederlanders ging. Voor veel kampingezetenen was nog niet duidelijk hoe exclusief de afzondering en vervolging van het joodse deel van de bevolking eigenlijk al was.

In brieven en dagboeken werden emoties over dit alles direct geuit. Tegelijkertijd probeerden sommige auteurs al meer afstand te nemen van het gebeuren om hen heen, vooral in dagboeken, die ook deels daartoe werden begonnen. Deze beginnende reflectie was in de meeste gevallen tentatief, maar ging soms al behoorlijk ver. Toch bleef afstand nemen moeilijk wanneer men vooral bezig was met een onmiddellijke strijd om het bestaan. Emotionele waarderingen en beoordelingen doorspekten analyses, zeker met betrekking tot de drukkende situatie van de ontstane kamphiërarchie en de vreemde spanning tussen de weinig zichtbare, ongrijpbare daders en mensonterende transporten.

7.2.2. Eerste besef van een verloren tijdperk

Direct na de oorlog waren er twee in het oog springende veranderingen in de levens van de overlevenden, die van grote invloed waren op de beleving van het doorgangs(- en internerings)kamp. Allereerst was men bevrijd: men zat niet meer gevangen in een kamp, waar iedere dag een letterlijke strijd om het bestaan plaatsvond en de daders een beslissende invloed op een leven konden hebben. De verandering van een onmiddellijke levensbedreigende situatie naar een ‘veilige(er)’ plek gaf meer en meer ruimte tot reflectie op het gebeurde, waardoor auteurs anders over het kamp gingen schrijven. Een tweede verandering betrof de kennis die men had. Waar het in de oorlog voor haast iedereen een gissen was naar de werkelijke motieven en acties van de Duitsers, drong in de eerste maanden na de oorlog langzamerhand het besef door van de enorme omvang van de vervolging en vernietiging. Tegelijkertijd hadden de meeste oud-Westerborkers veel ervaringen in andere –

slechtere – kampen. Dit zette het leven in Westerbork in een ander licht. In de egodocumenten is goed te zien hoe gradueel deze bewustwording was. Zo had Sally Meijer vijf dagen na de bevrijding nog geen idee van wat er precies was gebeurd; Hans Bial hoorde pas een dikke maand later wat er van zijn Henriëtte Brandel was geworden.¹⁸⁹² Herbert Kruskal schreef één verslag voor hij wist wat de gedeporteerden wachtte, en één met deze kennis.¹⁸⁹³ De eerste golf van herinneringen, memoires en verslagen werd dus vooral gekenmerkt door dit graduele besef van verlies, de schok die dit teweegbracht en de emoties die daarbij opspeelden. De kennis die men inmiddels had, van massamoord en andere kampen, en de ruimte voor reflectie nu de onmiddellijke strijd over was, zetten ook de ervaringen in Westerbork gedeeltelijk in een ander licht.

In het tweede hoofdstuk van dit boek werd gesteld dat het schrijven van memoires een identiteitsvormend element in zich draagt.¹⁸⁹⁴ Mannen en vrouwen schreven over hun ervaringen als een eerste stap in een nieuw leven. Ze waren (in de eigen beleving) in Westerbork, en vaker nog meer in de kampen daarna, van hun (sekse)-identiteit ontdaan. Het opnieuw uitvinden van hun identiteit als man of als vrouw speelde een belangrijke rol bij het schrijven van memoires. Ervaringen werden beschreven vanuit de bewust danwel onbewust aangenomen (sociaal) gewenste (sekse)-identiteit. Dit betekent dat vroege memoires van vrouwen zich meer richtten op de traditioneel ‘vrouwelijke’ domeinen van zorg en familie, terwijl mannen zich vaker richtten op ‘mannelijke’ domeinen van werk en het publieke domein. Auteurs keerden terug naar ‘veilige’, vooroorlogse, normatieve posities, ook in beschrijvingen van de andere sekse. Net zoals men in de oorlog probeerde vast te houden aan wat men kende, zo zochten mannen en vrouwen na de oorlog ook houvast in het vertrouwde, zelfs al was er in en door de oorlog zoveel veranderd. Door de memoires te vergelijken met contemporaine bronnen bleek immers dat de verhaalstramien waarin mannen en vrouwen na de oorlog hun ervaringen in Westerbork gingen beschrijven, geregeld niet overeenstemden met de werkelijke verhoudingen in het kamp. Sociologe Jolande Withuis en historica Marjan Schwegman interpreteerden het relatief geringe effect van de jaren ’40-’45 op de sekseverhoudingen in termen van eenzelfde mechanisme. ‘De angst en onzekerheid die

¹⁸⁹² Henriëtte Brandel stierf op 1 april 1945 in Bergen-Belsen. Hans Bial hoorde dit op 12 mei 1945, waarna hij ophield met schrijven. Bial, dagboekantekening van 12 mei 1945, HCKW, Do 340, inv.nr. 4553.

¹⁸⁹³ Kruskal, ‘Westerbork – Bergen Belsen’, Tel Aviv, 1944, en ‘Two years behind barbed wire, factual report of a Dutchman describing his experience under the German Oppression’, Jerusalem, januari en juni 1945, NIOD, 250i, inv.nr. 509.

¹⁸⁹⁴ Zie Hoofdstuk 2: ‘Ik wilde dat ik de gave bezat om alles op papier vast te leggen’, 89, voetnoot 307.

inbreuken op onze sekse-indelingen veroorzaken (...), werden verzacht door er een vertrouwd interpretatieschema op te leggen; sekse als raster waardoor daden worden gesorteerd, geïnterpreteerd en gewaardeerd.¹⁸⁹⁵ Dit nieuwe raster was het ‘sociaal moederschap’.

Kinderen kwamen vlak na de oorlog haast niet aan het woord, kregen daartoe ook weinig de kans; ondanks enkele – publieke – gevechten over de rechten van het oorlogs(wees)kind, en enkele onderzoeken naar de psychische effecten van de vervolging op de kinderlijke ontwikkeling, stonden hun ervaringen vooral in de schaduw van die van volwassen overlevenden. (Die zelf ook maar tot op zekere hoogte werden ‘gehoord’.) De kinderen van Westerbork die wel schreven, deden dat op een manier die kinderen eigen was. De enkele kindauteurs leefden, net als andere kinderen in de oorlog, vooral in het moment en schreven vanuit dat moment.

De vroege memoires kenmerken zich verder door de heftige emoties die doorklinken als het om ‘de’ daders gaat. De roep om vergelding was groot in vroege memoires, zeker omdat men nu wist wat er met familie en vrienden was gebeurd. Toch was de houding van in de oorlog nog niet veel veranderd. Juist het feit dat veel auteurs na Westerbork slechtere kampen hadden meegemaakt, deed de Westerborkse daders in hun ogen nog relatief ‘behoorlijk’ lijken. Deze ambiguïteit was een erfenis van de oorlog, maar juist in memoires, waarin reflectie voorop kwam te staan nu men niet meer letterlijk afhankelijk was van deze mensen, ging zij een nog grotere rol spelen. Hoe waren deze vreemde ‘correcte’ daders, met de enigmatische kampcommandant Gemmekeer voorop, te vatten? Waarom waren er niet meer kampingezetenen gevlucht? Ten opzichte van de marechaussees en omstanders van het kamp was het lastiger om een bepaalde afstand te nemen. Zo kort na de oorlog was men immers nog zoekende naar een nieuwe identiteit, en hield men nog aan de oude vast. De vijand was bovenal de Duitse bezetter geweest, zoals ook in het naoorlogse nationale discours doorklonk. Wel was er in de vroege memoires oog voor de ‘fouten’ onder de grote meerderheid van ‘goeden’.

Heftige emoties klinken evenzeer door met betrekking tot die kampingezetenen van wie men meende dat ze te ver waren gegaan in hun medewerking met de vijand. Direct na de oorlog schreven veel oudkampingezetenen over de problemen tussen de ‘Duitse’ en de ‘Nederlandse’ joden in het kamp. Het ‘verraad in eigen kring’ was een grensoverschrijdend probleem, dat iedere gedecimeerde joodse gemeenschap in Europa moest zien te verwerken.

¹⁸⁹⁵ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 177. Eerder in Marjan Schwegman, Jolande Withuis, ‘Moederschap van springplank tot obstakel. Vrouwen, burgerschap en natie in de twintigste eeuw’, 557-583, in G. Duby, M. Perrot (red.), *Geschiedenis van de vrouw V: De twintigste eeuw*, (Amsterdam: Agon 1993).

In de vroege memoires van de oudkampingezetenen van Westerbork was de woede nog groot, verscheidenen meenden dat collaborerende joden moesten worden bestraft, net zo als niet-joodse collaborateurs. Tegelijkertijd zagen auteurs in hoe de Duitsers al die tijd met hen hadden gespeeld, juist door de groepen tegenover elkáár uit te spelen. Auteurs richtten zich met name op de kleine groep van prominenten, van wie het machtsmisbruik zeer zichtbaar was geweest in een kampsamenleving waar een ieder die bleef op een bepaalde manier ‘medeplichtig’ leek te zijn.

7.2.3. Naar het einde van het eigen leven toe

Toen overlevenden van Westerbork vanaf de late jaren zestig hun herinneringen aan het kamp steeds vaker gingen opschrijven, was de buitenwereld aan het veranderen. Onder andere het Eichmann-proces en de publicatie van *Ondergang* van Presser in Nederland gaven voor het eerst een echt gezicht aan de joodse slachtoffers. Toenemende democratisering en emancipatie (zowel politiek, maatschappelijk als psychisch) van slachtoffers en andere (minderheids)groeperingen, zoals vrouwen en kinderen, maakten mogelijk dat er steeds meer andere stemmen gehoord konden en mochten worden. Niet voor niets gingen overlevenden ook in alsmaar grotere getale schrijven nu er een steeds breder platform voor hun ervaringen ontstond.¹⁸⁹⁶ Deze ontwikkelingen brachten de bestaande nationale, hegemoniale oorlogsherinnering aan het wankelen. De tijd was rijp voor een ander beeld van de oorlog.

Ook de herinnering aan Westerbork veranderde onder invloed van deze bredere ontwikkelingen. Vooral met Pressers *Ondergang* werd het kamp nu ook bij het grote publiek bekend. Westerbork ging buiten de herinnering van de overlevenden om een eigen leven leiden als het voorportaal van de hel, waar iedere dinsdag één van de in totaal drieënnegentig treinen naar de vernietigingskampen in het oosten vertrok. Deze verenging van het beeld van het doorgangskamp, tot een concept of een symbool – Westerbork is voor Nederland wat Auschwitz voor de wereld is – is ook zichtbaar in de egodocumenten.

Hoewel expliciete verwijzingen naar sekse en seksualiteit in late memoires vaak ontbreken, speelde sekse toch een rol in de manier waarop het herinneringsbeeld van Westerbork tot stand kwam. Aan de ene kant had de verenging van de vervolging (en Westerbork) tot een paar bepalende beelden tot gevolg dat weinig expliciet mannelijke of

¹⁸⁹⁶ Overigens speelden persoonlijke ontwikkelingen in de levens van de overlevenden ook een belangrijke rol bij het gaan schrijven; velen gingen pas over hun ervaringen schrijven nadat ze weer een leven hadden opgebouwd, (opnieuw) gezinnen hadden gesticht en carrière gemaakt, kortom, toen ze in een fase van hun leven kwamen waarin reflectie op het geleefde leven centraal stond.

vrouwelijke stemmen doorklonken in late memoires. Specifiek mannelijke en vrouwelijke ervaringen gingen op in een gestandaardiseerde herinnering aan het kamp(leven), die de auteurs aan een steeds groter – en wellicht veeleisender – publiek overbrachten. Tegelijkertijd had de emancipatie van de vrouw tot gevolg dat er specifiek vrouwelijke thema's aangeroerd werden: seksueel misbruik (hoewel mannen natuurlijk ook misbruikt konden worden), zwangerschap en moederschap, verlies van vrouwelijkheid. Dit ging gepaard met het inzicht dat veel thema's aanvankelijk vanuit een mannelijk perspectief waren bekeken, zowel in de geschiedwetenschap als in egodocumenten. Zoë Waxman noemt het voorbeeld van Olga Lengyels memoires, die in 1947 nog de titel *'Five Chimneys: The Story of Auschwitz'* droegen, terwijl die in 1997 was veranderd in *'Five Chimneys: a Woman Survivor's True Story of Auschwitz'*. Ook enkele Westerborkmemoires van vrouwen dragen soortgelijke titels.¹⁸⁹⁷

Juist omdat mannen en vrouwen niet anders konden schrijven dan als man of vrouw, bleef sekse de wijzen van schrijven over het kamp in meer of mindere mate bepalen. Wel bleven taboethema's als seksualiteit, seksueel misbruik, of het tijdelijk stoppen van de menstruatie, vaak in nevelen gehuld en werden door maar weinigen gearticuleerd. Behalve door – oude – seksegebonden patronen zal de keuze voor het schrijven over dergelijke taboethema's in belangrijke mate beïnvloed zijn door de verwachtingen van het brede publiek van de memoires; dergelijke thema's pasten niet in het dominante collectieve herinneringsbeeld van Westerbork. Daarin ondergingen mannen en vrouwen, als joodse Nederlanders en als mens, hetzelfde lot.

Kinderen kwamen daarentegen centraal te staan in de geschreven herinneringen aan het kamp. Niet alleen hun (uiteindelijk) numerieke overwicht zorgde daarvoor – meer dan de helft van alle memoires geschreven na 1990 was van de hand van een kindoverlevende – ook de geleidelijke emancipatie en erkenning van de ervaringen van kinderen in de oorlog en Westerbork hadden ruimte voor deze groep van overlevenden gecreëerd. Daarmee kwam er als het ware een dimensie bij, die het verengde beeld van Westerbork tegelijkertijd nuanceerde en verbreedde. In deze geschreven herinneringen stond één gevoel voorop: dat van de verloren jeugd, die vooral verloren (b)leek in de naoorlogse terugblikken. Kinderen in Westerbork konden immers niet anders dan het kamp als een thuis zien, als 'gewoon'. Zodra de volwassen kindoverlevende ging terugkijken, beseftte deze dat zijn of haar jeugd ongewoon

¹⁸⁹⁷ Waxman, *Writing the Holocaust*, 129. De Liema, 'So you will remember, a mother writes to her children', HCKW, DO 532, inv.nr. 6704, en Schrijvers, *Het meisje met de accordeon. De overleving van Flora Schrijver in Auschwitz-Birkenau en Bergen-Belsen*.

was geweest, een zwaar stempel had gedrukt op het verdere leven, iets dat (te) laat door de samenleving werd erkend.

In de herinneringen van de auteurs aan daders zijn er parallellen te onderscheiden ten opzichte van de memoires van net na de oorlog. De ongrijpbaarheid van de daders is nog steeds een lastig thema, al hebben sommige auteurs inmiddels een milder beeld. Zeker als Westerbork één in een reeks van (ergere) kampen was, hebben auteurs oog voor uitzonderingen. Wraak is nog steeds een weinig zichtbaar thema. Tegelijkertijd worden beschrijvingen van de daders en omstanders steeds meer gekoppeld aan de vraag of men al dan niet verzet heeft geboden. Dat overlevenden deze thematiek een zo prominente plek in hun schrijven geven, laat zien dat zij zich bewust zijn van de bredere, wetenschappelijke en publieke discussies; het thema van de zogenaamde passiviteit van de joden was immers een belangrijk onderdeel van het internationale publieke debat.¹⁸⁹⁸

Herinneringen van auteurs aan marechaussees en omstanders in en rondom het kamp veranderden radicaal. Dit is voor een groot deel terug te voeren op de veranderde maatschappelijke context waarin overlevenden terugblikken op Westerbork. Er was tijd en afstand nodig om van het oude vooroorlogse beeld van de samenleving naar een nieuwe naoorlogs beeld daarvan te komen. Een beeld waarin de oorlog, de verhoudingen tussen joden en niet-joden, een plek hadden gekregen. In het publieke debat en in het wetenschappelijk onderzoek werden omstanders en medeplichtigen steeds meer als een cruciale schakel gezien in de dagelijkse praktijk van de vervolging. Dit wordt gereflecteerd in de herinneringen van overlevenden. Daarin ging de vraag naar de schuld van deze omstanders en medeplichtigen een steeds grotere plaats innemen.

De verenging van de collectieve herinnering aan Westerbork en de ervaringen met onderdrukkende kamphiërarchieën in andere kampen, hadden ook tot gevolg dat de weliswaar nog altijd emotionele kwestie van de tegenstellingen tussen de Duitse en de Nederlandse joden in algemenere termen besproken werd. De machtsverhoudingen en het machtsmisbruik in een gedwongen kampsamenleving als Westerbork lieten iets over ‘de’ mens zien, iets over de essentie van ‘de’ mens die door het kampleven leek te worden blootgelegd. Vragen over moraal en moreel handelen – de eerder genoemde ‘moral values’ en ‘vital values’ van

¹⁸⁹⁸ Waxman, *Writing the Holocaust*, 163, waar zij schrijft dat overlevenden met hun nadruk op (geestelijk) verzet niet in een vacuüm bevinden. Vergelijk Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 292, ‘In de lange geschiedenis van de Joden is de relatie tussen macht en onmacht, weerbaarheid en weerloosheid een centraal thema. Vooral in de moderne tijd werd het een van de ideologische sleutelkwesties in Joods leven.’

Todorov – kwamen vooral op toen men ging terugkijken op het eigen leven. Toen men, kortom, de balans ging opmaken.¹⁸⁹⁹

7.3. MENS ZIJN EN BLIJVEN

Niet alleen de morele orde werd in Westerbork op zijn kop gezet. De slachtoffer-dader orde leek geregeld te worden omgekeerd – zoals in de praktijk waarbij prominente joden andere niet-prominente joden op transport hielpen zetten. Mannen en vrouwen werden geconfronteerd met een normale abnormale kampsamenleving waarin verwachtingen over hun beider rollen geregeld niet werden vervuld, waar mannen huiden en vrouwen mannenwerk moesten doen. Kinderen kwamen tot de ontdekking dat ouders geen controle hadden over de dingen die om hen heen gebeurden. Zij werden geconfronteerd met zaken die niet voor hun ogen of oren waren bestemd, terwijl ze tegelijkertijd verantwoordelijkheden op zich moesten nemen die nog niet aan hen waren besteed.

Het is dus niet alleen de morele mens die in de beleving van en herinnering aan Westerbork centraal staat. Als er een grootste gemene deler van de hier onderzochte beleving van en herinnering aan Westerbork geformuleerd kan worden, dan is het wellicht het continu zoeken naar, vasthouden aan of opnieuw uitvinden van de menselijke identiteit en waardigheid in al haar facetten.

Mannen en vrouwen probeerden immers zowel in de oorlog – op het meest onmiddellijke niveau van het overleven – als na de oorlog – op een meer reflectief niveau – aan hun mannelijke of vrouwelijke identiteit en waardigheid vast te houden en deze opnieuw uit te vinden. Dit is te zien aan de verschillende omgangsstrategieën die mannen en vrouwen hanteerden, en, vooral in memoires, aan de seksebepaalde verhaalpatronen waarin de nieuwe of hervonden sekse-identiteit wordt gearticuleerd. Bij kinderen is het vasthouden aan de eigen menselijke identiteit in de oorlog vooral te zien aan het gewoon kind willen zijn. Kinderen wilden hun natuurlijke behoeften, zoals spelen en leren, bevredigen. Zij wilden bij hun familie zijn en zich veilig voelen. Maar kinderen wilden zich ook uiten wanneer dit níet kon en zochten naar plekken waar zij wel gewoon kind – mens – konden zijn. Wat de volwassen geworden kinderen in de memoires vooral benadrukken in het thema van de verloren jeugd, is de inbreuk op de menselijke waardigheid, die in dit verlies besloten ligt. Het geen kind kunnen zijn is eigenlijk een variant op het geen mens mogen zijn in de oorlog; de rechten van niet alleen het kind, maar van de mens in het kind, waren in het geding.

¹⁸⁹⁹ Zie hoofdstuk zes 'De mensen zijn zoals overal', 413-414. Todorov, *Facing the Extreme*, 40-41.

Vanaf het begin klinkt in de egodocumenten een schreeuw van onrecht en woede door over de degradatie van de menselijke waardigheid die het gevolg was van de acties van de daders en medeplichtigen. Er was vrijwel meteen sprake van verzet tegen die degradatie. Men wilde laten zien dat men zich niet als lammeren naar de slachtbank had laten afvoeren. Dat men, kortom, iets van zichzelf, van het ‘ik’ had weten te bewaren. In en na de oorlog wilden auteurs de onmenselijkheid van de daders aantonen, zich daarmee in hun eigen menselijkheid bevestigend. Van omstanders daarentegen, zelfs van ambigue groepen als de marechaussees, werd in de oorlog vooral de *medemenselijkheid* benadrukt, om de eigen – bedreigde – menselijkheid te accentueren. Het was een poging om zichzelf als gewone burger of Nederlander te blijven zien: wij zijn allemaal bezet en wat ons gebeurt kan ook een ander gebeuren. Het was haast onmogelijk om te beseffen dat men als minder menselijk, als ongelijk aan andere burgers, werd behandeld. Toen na de oorlog het beeld van de omstandering kantelen, werd hun gedrag steeds negatiever beoordeeld: deze mensen hadden nagelaten te handelen. Dit gebrek aan verzet werd in de egodocumenten steeds meer opgevat als misdadigheid tegen de menselijkheid.

Bij de kwestie van de tegenstelling tussen Duitse en Nederlandse joden draaide het vooral om (het behoud van) de morele mens. Uitwassen zag men aanvankelijk alleen bij de ander, de ander die radicaal het verkeerde pad opging, i.e. samenwerkte met de Duitsers. Maar niemand in Westerbork ontkwam aan het door de Duitsers in stand gehouden systeem waarin om een kans op uitstel van transport te krijgen, men werd gedwongen te kiezen tussen zichzelf en de ander. Vooral in de herinnering aan het kamp is sprake van reflectie over en twijfel aan de eigen gemaakte keuzes, zelfs al beseften overlevenden dat keuzes in Westerbork minder vrije keuzes waren dan daarbuiten, en dat in het kamp een andere moraal gold.

Maar wanneer ik het streven naar het behoud van de menselijke waardigheid aanwijs als centraal thema in de egodocumenten, maak ik mij dan niet schuldig aan het in het vorige hoofdstuk besproken ‘preempting the Holocaust’?¹⁹⁰⁰ Laat ik mij niet te veel leiden door de wens zin te geven aan de gebeurtenissen in Westerbork door er een al van tevoren vastgesteld ideaal uit af te lezen, waardoor het geloof in het goede in de wereld kan worden hersteld? Allereerst is van belang dat het hier gaat om wat de besproken auteurs zelf proberen over te brengen via hun geschriften. Verder is belangrijk dat de inspanning om de eigen identiteit en

¹⁹⁰⁰ Zie hoofdstuk 6 ‘Zij waren de machtigen in het kamp met daarboven als koning Schlesinger’, 413-414, voetnoot 1850; Langer, *Preempting the Holocaust*, 1. Vergelijk Waxman, *Writing the Holocaust*, 126-127.

waardigheid te behouden niet altijd succes had. Sommige auteurs hadden niet de hoop dat hen dit zou lukken of stelden vast dat het hen uiteindelijk niet was gelukt. Dat men streefde naar het behoud van de eigen menselijke identiteit en waardigheid is iets dat vooral zichtbaar is op collectief niveau: in de vergelijking van de verschillende egodocumenten door de tijd heen. Dat ‘verzet’ bijvoorbeeld - zowel het gebrek hieraan, als het wel geïnitieerde verzet – een belangrijk thema bleek te zijn dat direct verbonden was met de eigen identiteit, wordt pas goed zichtbaar in de analyse van een groot aantal egodocumenten.

De (meeste) auteurs werden niet alleen in Westerbork met dit soort heel fundamentele vragen geconfronteerd. Dat de menselijke waardigheid en identiteit zulke belangrijke overkoepelende thema's bleken te zijn, was ook het gevolg van wat men elders had zien gebeuren, vaak op nog heftigere wijzen. Westerbork was – voor haast alle auteurs – onderdeel van ‘de’ Holocaust, van de jodenvervolging; wat men erover schreef, moet altijd in die bredere context worden geplaatst. Westerbork zelf bleek – zeker ook in die context van andere kampen – misschien wel één van de meest lastig te vatten plekken. Het was kamp en dorp tegelijkertijd, een plek waar de eigen identiteit aan erosie onderhevig was, maar waar men tegelijkertijd nog zichzelf kon zijn op een manier die onmogelijk was in de concentratie- en vernietigingskampen; het kamp hing van tegenstellingen aan elkaar. Deze ongrijpbaarheid van Westerbork, de normale abnormaliteit met haar vervaging van het onderscheid tussen ‘goed’ en ‘fout’ in pogingen zichzelf en de zijnen te behouden, maakte de ‘juiste’ interpretatie van het kamp, waar velen naar zochten, zo ingewikkeld. Dat gold ook voor het antwoord op de vraag of ze hun identiteit hadden weten te bewaren, en zo niet, of ze meer hadden kunnen doen om deze te bewaren, als man of vrouw, als kind, tegenover daders en omstanders, en, ten slotte, tegenover andere kampingezetenen.

7.4. HEDEN, VERLEDEN, TOEKOMST?

Welke plaats in de naoorlogse herinneringscultuur (in Nederland) nemen de hier beschreven ontwikkelingen in beleving en herinnering aan Westerbork in? Deze cultuur ontwikkelde zich van een nationale cultuur met nadruk op eenheid, continuïteit en ‘grote (helden)verhalen’ tot een zeer pluralistisch, breed herinneringslandschap. De nadruk kwam te liggen op verscheidenheid – van (persoonlijk) slachtofferschap –, Auschwitz werd tot hét symbool van de systematische vervolging en vernietiging, en de schuldvraag werd steeds breder geïnterpreteerd. In hoeverre gelden deze veranderingen ook voor de herinneringscultuur van Westerbork?

De historicus Christopher Browning stelt dat het overgrote deel van de geschreven en vertelde (persoonlijke) herinneringen bestaat uit ‘publieke’ herinneringen: die herinneringen die openlijk (mogen) worden gedeeld.¹⁹⁰¹ De persoonlijke herinneringen aan Westerbork kunnen dus vooral als ‘publieke’ herinneringen worden beschouwd. De onmiskenbare invloed van de bredere context van vervolging op de egodocumenten, evenals de invloed van de naoorlogse (publieke en collectieve) herinnering aan deze vervolging, laten dat ook zien. Ontwikkelingen in thema’s als verzet en passiviteit, omstanders of de herontdekking van het kind, zijn niet los te zien van de veranderingen in de herinnering aan de oorlog. In die zin is sprake van een inpassing van de persoonlijke herinnering aan Westerbork in de (Nederlandse) naoorlogse (herinnerings)cultuur.

Toch zijn enkele kanttekeningen op zijn plaats. Kan met betrekking tot de herinneringen aan Westerbork wel gesproken worden van een Nederlandse herinneringscultuur aan dit kamp? Hoewel er onderling contact is (geweest) tussen overlevenden van Westerbork, bestaat er geen specifieke vereniging of organisatie met een duidelijke eigen (herinnerings)politiek die zich richt op het kamp. Het Nederlands Auschwitz-comité is er (steeds meer) voor alle Nederlandse overlevenden en opereert ook als een breder maatschappelijk verband.¹⁹⁰² Overlevenden van Westerbork positioneren zich over het algemeen niet specifiek als overlevenden van die plek, eerder als Holocaustoverlevenden in het algemeen. Dat is hun herinneringscultuur. De kindoverlevenden van Westerbork zetten zich bijvoorbeeld niet specifiek neer als kindoverlevende van het doorgangs(- en internerings)kamp op de Drentse hei, maar plaatsen hun ervaringen juist in een bredere context, niet in de laatste plaats omdat Westerbork het begin was van hun ervaringen.

¹⁹⁰¹ Browning, *Remembering Survival*, 9-11.

¹⁹⁰² Withuis, *Na het kamp*, 16, waarin Withuis schrijft dat met uitzondering van het Auschwitz-comité geen organisaties van overlevenden van de vernietiging bestaan, 376-413 over het Auschwitz-comité van de vroegste jaren tot aan 2005, 407, over het voortbestaan ook nadat alle overlevenden zijn gestorven, 424-425, over de belangrijke identiteitsversterkende rol van het Auschwitzcomité voor veel Joodse overlevenden en nabestaanden. Overlevenden van andere kampen kwamen overigens wel samen in specifieke, kampgerichte comités, zoals de Ravensbrück-overlevenden; Dit leverde tegelijkertijd onderlinge strijd op. Withuis, *Na het kamp*, onder meer 61-77, 100-119. Zie ook Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976*, (Amsterdam: Boom, 1990). Vergelijk Susan Hogervorst, *Vrouwen, verzet en vrede. Gender en de herinneringspolitiek van het Comité Vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück, 1945-1995*, masterthesis, (Z.p: z.u. 2005). En Hogervorst, *Onwrikbare herinnering: herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa 1945-2010*, proefschrift EUR, (Rotterdam: Erasmus Universiteit 2010).

De herinneringen aan Westerbork die in egodocumenten worden gearticuleerd betreffen voor een belangrijk deel herinneringen van niet-Nederlandse joden. De herinneringen van Duitse en Oostenrijkse joden – *Alte Insassen* met belangrijke functies, maar vooral de ‘gewone’ Duitse joden, de grote middengroep – vormen een aanzienlijk deel van het totaal aan egodocumenten dat na de oorlog geschreven werd. In het dominante, collectieve beeld van Westerbork ontbreekt deze grote middengroep veelal; daarin komt alleen het kleine klikje Duitse joden voor die de dienst uitmaakten en al die anderen hielpen wegvoeren. Dat vertekent het herinneringsbeeld. Daarnaast is de herinnering ook niet Nederlands te noemen, omdat veel van de overlevenden emigreerden, bijvoorbeeld naar de Verenigde Staten en Israël. Daar schreven zij (mede) vanuit hun nieuwe nationale identiteit, vaak in de taal van het nieuwe land. Ook zijn veel van de thema’s of de wijzen waarop met bepaalde vraagstukken werd omgegaan niet los te zien van de meer internationale (Holocaust) herinneringscultuur. Alleen al de focus van veel memoires op Auschwitz ten koste van beschrijvingen van andere kampen, waaronder Westerbork, is hiervan een voorbeeld.

Een specifiek Nederlandse herinneringscultuur vormen de herinneringen aan Westerbork zoals hier beschreven dus niet. Evenmin kan – voor zover dit onderzoek naar specifieke perspectieven een conclusie hierover toelaat – van een bewuste gezamenlijke politiek van overlevenden achter deze herinneringen gesproken worden. Dit sluit niet uit dat veel auteurs wel degelijk een gezamenlijk doel (kunnen) hebben in en met hun memoires en dat veel thema’s die als eigen aan het kamp worden beschouwd, steeds terugkeren. Voorbeelden zijn de problemen tussen de Duitse en de Nederlandse joden, de vreemde tegenstelling tussen de ‘correcte’ behandeling en de mensonterende transporten, de mysterieuze commandant Gemmeker, en de revue als meest welsprekende uiting van de paradoxale kampwereld, deels gewoon, grotendeels ongewoon, die Westerbork in velerlei ogen was.

Door verschillende egodocumenten door de tijd heen te vergelijken konden dergelijke (terugkerende) thema’s, onderwerpen en andere vraagstukken worden uitgelicht en de ontwikkeling of juist continuïteit ervan gevolgd en verklaard. Het zou interessant zijn vervolgonderzoek te doen naar hoe bepaalde publieke – hegemonale – thema’s nu precies in individuele egodocumenten terecht komen; wat is de wisselwerking hiertussen? Wat is de rol van verschillende media, zoals film, de pers of bepaalde – iconische – Westerbork-egodocumenten? Meer vergelijkend onderzoek naar Westerbork en andere (soortgelijke) kampen, zoals in het hoofdstuk over mannen en vrouwen met Theresienstadt is gedaan, kan nog beter inzicht geven in de plaats die Westerbork verhoudingsgewijs inneemt in de

(collectieve en persoonlijke) beleving van en herinnering aan de vervolging en oorlog. De enkele interviews met auteurs, waarvan hier en daar in dit boek sporen waren terug te vinden, gaven interessante verdiepingen, ook soms aanvullingen en nuanceringen op de teksten. De wisselwerking van de auteur met zijn tekst toen en nu, met een (eventuele) uitgever, achterliggende (schrijf)motieven, zijn zaken die ook in vervolgonderzoek verder kunnen worden uitgezocht. Interviews zijn wellicht een geschikter medium dan (publieke) egodocumenten om achter taboebeleving en ervaringen te komen.

Tot slot: wat doen we met wat de overlevenden hebben achtergelaten? Wat moeten we doen nu de oorlog en daarmee Westerbork zich van persoonlijk beleefde herinnering naar collectief herinnerde geschiedenis beweegt? Deze vragen worden niet voor het eerst gesteld. Al tientallen jaren is er zowel in het publieke als wetenschappelijke domein discussie over de betekenis van de oorlog. De *Historikerstreit* van de jaren tachtig liet zien hoe hoog de gemoederen konden oplopen. Ook in Nederland werd en wordt volop gedebatteerd over de oorlog, over 'goed' en over fout'. Historicus Bart van der Booms meest recente boek *Wij wisten niets van hun lot* over wat gewone Nederlanders van de Holocaust wisten en de toegenomen discussie over heldendom, tonen aan hoezeer de oorlog nog aanwezig is.

Vergeeten moeten we nooit; tegelijkertijd laat dit boek zien dat beleving en herinnering niet statisch zijn, ook niet voor de overlevenden zelf. Wanneer de laatste overlevende is gestorven, is de beleving van Westerbork voorgoed collectieve herinnering geworden. Gedetailleerd onderzoek naar de wijze waarop kampingezetenen Westerbork en elkaar beleefd en herinnerd hebben zoals neergelegd in dit boek, kan wellicht vervlakking van het beeld tegengaan. Het maakt van de slachtoffers, zeker van de briefschrijvers waarvan de meesten nooit terugkeerden, mensen van vlees en bloed. Het kan eveneens tegenwicht bieden aan de menselijke neiging om van een gebeurtenis een begrijpelijk, grijpbaar, maar vaak eendimensionaal beeld te maken. Dit boek demonstreert juist de verscheidenheid aan ervaringen, beleving en herinneringen die voorbij simpele tegenstellingen als 'goed' of 'fout' gaan.

De geschiedenis van de beleving van en herinnering aan Westerbork is een pijnlijke geschiedenis, van moeilijke vragen zonder eenduidige antwoorden, zonder overwinning op 'de' daders. Toch streven de meeste auteurs van brieven, dagboeken en herinneringen, ernaar om, ondanks alles, als volwaardig mens te leven en overleven.